

ELŐSZÓ

*Dictionaries are like watches:
the worst is better than none,
and the best cannot be expected to go quite true.*

Samuel Johnson (1709–1784)

Míg a kézműves technikákban csak meglehetősen későn, főként a 20. században kezdett el az emberiség előre gyártott elemeket, paneleket használni (gondoljunk pl. az elektrotechnikára vagy a paneles építkezési formára), addig a beszéd, a mindennapi kommunikáció során már évezredek óta él ilyenekkel. Ha szövegeket alkotunk, akkor ugyanis nem pusztán szavakat kapcsolunk össze mondatokká, hanem nagyon sok esetben olyan kész „építőelemeket” is alkalmazunk, mint pl. *egy füst alatt; csütörtököt mond; Amilyen a mosdó, olyan a törölköző*. Ezeket az építőelemeket összefoglaló néven állandósult szókapcsolatoknak nevezhetjük.

Hogy ezeknek a (gyakran szóértékű) kapcsolatoknak valóban mások a „használati szabályaik”, mint a szabad szó szerkezeteknek, azt könnyen bizonyíthatjuk olyan példákon, amelyek szó szerinti, de átvitt értelmükben is használatosak, pl.

Mikor Peti hazaért a játszótérről, tele volt a haja homokkal, ezért jól megmostam a fejét.

Ez a mondat magában kétértelmű, csak a szövegkörnyezetből derülhet ki, hogy szabad szó szerkezetről van-e szó ’fejet, haját mos’ jelentéssel vagy állandósult szókapcsolatról ’megfedd, leszid’ jelentéssel.

Bár az állandósult szókapcsolatoknak számos különböző csoportjuk van, a legtöbbjükre jellemző, hogy a formájuk viszonylag stabil, alkotóelemeik nem, vagy csak korlátozottan cserélhetők ki, jelentésük pedig az esetek többségében nem számítható ki az alkotóelemek jelentésének összegzése révén.

Mint más nyelvek, a magyar is rendkívül gazdag ilyen „előre gyártott” elemekben. Ugyanúgy, ahogy a szavaknak, ezeknek is megvan a maguk élete: vannak köztük olyanok, amelyek elavultak, esetleg már ki is veszték nyelvünkéből (pl. *feltette az Orbán süvegét* ’nagyon jó a kedve, ill. berúgott’), vannak olyanok, amelyek régen keletkeztek, de ma is nagyon gyakorta élünk velük (pl. *nagy feneket kerít vminek* ’körülményesen kezd hozzá vmihez’, *körmére ég a dolog vkinek* ’el van maradva vmilyen munka befejezésével’), sőt ma is folyamatosan keletkeznek ilyenek (*ahogy a csövön kifér* ’teljes gázzal’, *már a spájzban van* ’nagyon közel, esetleg már birtokon belül van’, *Az élet nem habostorta; Az igazság odaát van* stb.).

Különösen a köznyelv és a szlengek nagyon gazdagok az ilyen szerkezetekben, nem ritkán eléggé durva kifejezéseket is lehet köztük találni. Eredetüket tekintve is nagyon változatos a kép: többségük a mindennapi élet különféle tevékenységi köreiből származik (*hosszú lére ereszt vmit, egy gyékényen árul vkivel, dülőre jut, nem árul zsákbamacskát, vargabetűt csinál* stb.), esetleg bizonyos népszokásokra (*kiteszik a szűrért, bekötik a fejét, pártában marad, piünkösdi királyság* stb.) vagy babonás elképzelésekre (*meg van kötve a keze, megoldódik a nyelve, minden hájjal megkent, falra festi az ördögöt* stb.) vezethető vissza.

Ezeknek az állandósult szókapcsolatoknak a gyűjtése, szótározása nyelvünkben már nagyon régen megkezdődött, az első ismert ilyen jellegű gyűjtemény Baranyai Decsi János *Adagiorum Graecolatino-vngaricorum chiliades quinque* című válogatása, amely 1598-ban

jelent meg Bártfán, s közel ötezer latin, ill. görög szólásmondás (*adagium*) magyar megfelelőit igyekezett megadni. Az azóta eltelt 400 év alatt számos szólás- és közmondásgyűjtemény látott napvilágot, közülük csak a legfontosabbakat említeném: Kis-Viczay Péter, Erdélyi János, Dugonics András, Sirisaka Andor, Margalits Ede munkáit. Ezek azonban egyrészt rendkívüli terminológiai összevisszaságról tanúskodnak, számos elnevezést használnak az állandósult szókapcsolatok megnevezésére (*szentencia, adagium, proverbium, példa-beszéd, szólásmondás, szokásmondás, szólás, közmondás* stb.), de ami ennél is nagyobb hibájuk: nem, vagy csak a legritkábban közlik a szókapcsolatok jelentését, ill. használati szabályait. O. Nagy Gábor szólás- és közmondásszótára (Magyar szólások és közmondások. Budapest 1976 és a további kiadások) az egyetlen, amely a korábbi gyűjtemények némelyikénél (Margalits, Dugonics) ugyan kevesebb adatot tartalmaz, ám mindegyikükhöz képest továbblép annyiban, hogy megadja az egyes frazeológiai egységek jelentését is. Gyűjteménye mintegy 24000 adatot tartalmaz, tehát rendkívül bő az anyaga, ugyanakkor vannak hiányosságai is.

Ebben a huszonnégyezer címszóban ugyanis rengeteg a tájnyelvi, ill. a régi magyar nyelvből származó adat. Ez egyrészt pozitív abból a szempontból, hogy jelentésdefiníciókkal is ellátott gyűjteményünk van ezeknek a már nem – vagy csak egyes településeken – használatos kifejezéseknek a köréből is, ám kétségtelen, hogy ez nagymértékben rontja a munka nem nyelvtörténeti, hanem alkalmazott nyelvészeti célú felhasználását: a nagyszámú adat között nehezebb meglegnünk **a valóban használt** szókapcsolatokat. (Számos olyan oldal van például, ahol a közel harminc adatból csak egy-kettő nem tartalmaz *régies* vagy *tájnyelvi* stílusminősítést.)

Mivel tehát az eddigi legújabbnak tekinthető magyar szólásgyűjtemény, O. Nagy Gábor munkája is elsősorban nyelvtörténeti jellegű alkotás, igen nagy szükség van olyan munkákra, amelyek **a mai magyar nyelv** állandósult szókapcsolatait igyekeznek összegyűjteni és rendszerezni. Szótáram, mely több szempontból is eltér minden eddigi magyar szólásszótártól, erre a feladatra vállalkozik. Az eltérések röviden a következőkben foglalhatók össze:

Nem pusztán szótári címszókba rendeztem és jelentésdefiníciókkal láttam el nyelvünk állandósult szókapcsolatait, hanem igyekeztem – túlnyomórészt a mai köznyelvből, napi-, illetve hetilapok szövegéből gyűjtött – alkalmazási példákkal is illusztrálni a használatukat. Ehhez igen nagy segítségemre voltak különböző keresőprogramokkal ellátott számítógépes adatbázisok, amelyeket részben vásároltunk a kutatás számára, részben ajándékba kaptunk. Ezúton is szeretném megköszönni a Heti Világgazdaság, a Magyar Hírlap és a Népszabadság kiadóinak, hogy ingyen bocsátották rendelkezésünkre lapjuk több évfolyamának adatbázisait, ugyancsak köszönetet mondok az Arcanum Adatbázis Kft.-nek, amelytől vásároltunk is ilyen CD-ket, ám többet ajándékba is kaptunk.¹

Ugyanitt mondok köszönetet Kiss Lajos akadémikusnak azokért a hasznos tanácsokért, amelyekkel a kutatás kezdetén segített. Útmutatásaival nagy mértékben hozzájárult a szótár végleges koncepciójának és felépítésének kialakításához.

A címszókba rendezett kifejezéseknek feltüntettem a pontos bővíthetőségét, azaz azok kötelező és fakultatív vonzatait, ennek ugyanis nagy jelentősége van a kifejezések pontos használata szempontjából – különösen a magyart mint idegen nyelvet tanulók, de gyakran az anyanyelvi beszélők számára is.

¹ Az Arcanum Kft. adatbázisai közül főként az országgyűlés 1990 és 1998 közti üléseiről készült Országgyűlési Naplót, valamint a Nyugat szövegbázisát használtuk, emellett ritkán még a Mikszáth Kálmán összes műveit tartalmazó CD-t. Ezekon kívül – bár a Magyar Nemzetnek nem állt rendelkezésünkre elektronikus adatbázisa – korlátozott számban abból is gyűjtöttünk példákat.

Számos esetben röviden megadom a kifejezések keletkezésének művelődéstörténeti magyarázatát is, ez ugyanis nemcsak érdekes, de gyakorta segít a kifejezés használatának jobb megértésében is, hiszen feltárja annak képi vagy más háttérét (tudományos műszóval: motiváltságát).

A szótár az ún. **vezérszók** alapján (erről később részletesebben) alfabetikusan van rendezve. Mivel azonban – többszavas kifejezésekről lévén szó – a vezérszók kiválasztása gyakran problematikus lehet, nagyon részletes utalórendszert alkalmaztam munkámban. Ez nemcsak az egyes kifejezések fellelését könnyíti meg, hanem számos esetben rámutat szinonimákra vagy alaki változatokra is. Ezáltal a használót arra buzdítja, hogy lapozzon tovább, így új és új felfedezéseket tehet nyelvünknek talán legszínesebb és legérdekesebb területén, a „szólások erdejében”.

Újításnak számít a szótár abban a tekintetben is, hogy elektronikus formában is megjelenik: ez nemcsak az egyes állandósult kifejezések gyors és pontos fellelését teszi lehetővé, hanem nagymértékben megkönnyíti még a hasonló jelentésű kifejezések (szinonimák) utáni keresést, vagy a szövegszerkesztés során a szótár gyors „fellapozását”, s ezzel a színebb, hajlékonyabb fogalmazás megkönnyítését.

A szótár felépítése és használata

1. Az állandósult szókapcsolat fogalma, a szótári anyag válogatásának szempontjai

Már fentebb is utaltam arra, hogy a régiebb szakirodalomban rendkívüli összevisszaság uralkodott az állandósult szókapcsolatok elnevezése körül. Nincs ez sokkal másképp a modern nyelvészeti munkákban sem, legfeljebb az előbb már említett lista tovább bővült az *idióma*, *parömium*, *szócsoportlexéma*, *frazéma* vagy *frazeológiai egység* megnevezésekkel. De nemcsak az elnevezések sokasága okozza a gondot, hanem az is, hogy a kutatók álláspontja nem egységes abban, milyen egységek tartoznak az állandósult szókapcsolatok (a továbbiakban az egyszerűség kedvéért: *frazémák*) körébe.

A frazéma fogalmának egy szorosabb, illetve egy tágabb felfogásával találkozunk az irodalomban. A kutatók jelentős része csak azokat az állandósult szókapcsolatokat és mondatokat tekinti frazémának, amelyeket a szintaktikai szerkezeti forma állandósult volta mellett a belső jelentésintegráció is jellemez, azaz amelyeknek jelentése nem számítható ki szerkezeti tagjaiknak az adott szókapcsolaton kívül hordozott jelentéséből (pl. *lóvá tesz vkit, idegen tollakkal ékeskedik, tűzbe megy vkiért; a falu bikája, kemény dió* stb.) Ezeket a szókapcsolatokat **idiómának** vagy **idiomatikus egységnek** szokás nevezni, a magyar nyelvtani hagyományban többnyire a **szólás** elnevezést is az ilyen típusú egységekre használják.

A frazeológiai egység tágabb felfogása ugyanakkor a vizsgálat körébe utalja a nem idiomatikus, de integrálódott jelentésű állandósult szókapcsolatokat is, azaz csak az összeforrottságot, az egységként való reprodukálhatóságot teszi a frazéma kritériumává. Ez viszont azt jelenti, hogy **nem idiomatikus frazeológiai egységnek** minősülnek a *távozás hímes mezejére lép*-féle közhelyeszerű nyelvi klisék, a magyar nyelvűvelő irodalom által terpeszkedő kifejezésnek nevezett *váddal illet, harcot folytat*-féle szerkezetek, valamint az olyan többtagú szaknyelvi kifejezések is, mint pl. a *mocsári gólyahír* vagy a *vérehulló fecskefű*. Sőt, a frazeológia még tágabb felfogása szerint a szerkezetek, illetőleg a mondatok szerkezeti és lexikális állandósultságának valamilyen érzékelhető foka is elegendő alaphoz tekinthető ahhoz, hogy egy szókapcsolatot vagy mondatot frazeológiai egységnek minősítsünk. Ebbe a nagyon tág keretbe beleférnek az olyan szokványos kifejezések is, mint: *Hogy vagy?; Mi az ábra?; Hogy ityeg a fityeg?; kollegiális üdvözléssel* stb.

Eddig többnyire csak a legalább két szóból álló frazeológiai kapcsolatokról volt szó, mint-hogy a kutatók többsége valóban csak ezeket tekinti a frazeológia tárgykörébe tartozónak. A frazeológiai egység tágabb fogalmába azonban beleértődnek még a **mondat értékű** frazémák (mondatformájú szólások: pl. *Ússe kő!*, ill. közmondások: *Ki korán kel, aranyat lel.*), sőt az újabb irodalomban találkozunk olyan felfogással is, amely a frazeológia határait a magányos vagy inkább magára maradt szó irányába tágítja (pl. *felsült, levitézlett, kimúlt* stb.).

Egyes szerzők ezért az ún. centrum–periféria-modellt javasolják a frazeológia vizsgálati körének leírásához: a centrumba a teljesen vagy részlegesen idiomatikus kifejezések tartoznak, ettől kifelé haladva a periférián koncentrikus körökben egyre kevesebb kritériuma teljesül a szorosan vett frazeológiai kapcsolatnak, a kapcsolatok egyre jobban közelítenek a szabad szószervezetekhez.

Gyűjtésem során magam is a frazeológiai egység fogalmának fentebb vázolt, tágabb felfogását képviseltem, mindig szem előtt tartva azonban, hogy a széles értelemben vett frazeológiába sem férnek bele az olyan kapcsolatok és mondatok, amelyek a beszédben gyakoriak ugyan, de jelentésükben nem integrálódtak (pl. *szép lány, aranyos kisfiú* stb.).

Ezért szótáramban helyet kaptak:

- szólások, mint pl. *dugába dől, kenyértörésre kerül a sor* stb.;
- szóláshasonlatok, mint pl. *ordít, mint a fába szorult féreg; buta, mint a tők* stb.;
- közmondások, mint pl. *Addig jár a korsó a kútra, amíg el nem törik.*; *Ahány ház, annyi szokás.* stb.;
- közhelyszerű kifejezések, mint pl. *Úgy még soha nem volt, hogy valahogy ne lett volna.*; *Egy gyerek nem gyerek.* stb.;
- ismert szerzőjú állandósult kifejezések, szállóigék, mint pl. *Helyes a bögsés!*; *Csak a halott indián a jó indián.* stb.;
- ún. szituációs klisék, „akkor mondják, ha...” típusú helyzetmondatok, mint pl. *Ott az ajtó!*; *Elvitte a cica a nyelvedet?* stb.;
- ún. terpeszkedő kifejezések (funkcióigés kapcsolatok), mint pl. *győzelmet arat; alkuba bocsátkozik vkivel vmiről* stb.

Ez utóbbiak – akárcsak a többszavas köszönésformák – csak korlátozott mértékben kaptak helyet a gyűjteményben (erről még később is), mint ahogy nem vettem be – az anyag túlságos felduzzasztását elkerülendő – a többtagú szaknyelvi terminusokat (*vérehulló fecskefű, közvetett szabadrúgás* stb.), illetve a különböző köszönésformákat sem.

Az állandósult kifejezések gyűjtéséhez különböző szótárak anyagát használtam. Mivel a kutatást anyagilag támogatta a Felsőoktatási és Kutatási Pályázatok Irodája, lehetővé vált, hogy ebbe a munkafázisba, valamint az anyag elsődleges elrendezésébe egyetemi hallgatókat is bevonjak. Ezúton köszönöm meg Bagdi Johanna, Baranyi Eszter, Barna Kata, Gulyás Attila, Ladányi Erika, Nyíri Attila és Villányi Zsófia munkáját, különösképp pedig Járási Anikóét, aki az anyaggyűjtés néhány további fázisában is segítségemre volt. Az adatbázis formai felépítésének megalkotásában segítette munkámat ebben az időszakban a Scriptum Kiadó Rt. is.

Elsődlegesen a következő szótárak anyagát dolgoztuk fel:

A magyar nyelv értelmező szótára I–VII. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1966.

András T. László – Kövecses Zoltán: Magyar–angol szlengszótár. ELTE, Budapest, 1994.

Békés István: Napjaink szállóigéi. I–II. Gondolat, Budapest, 1977.

Grétsy László – Kovalovszky Miklós: Nyelvművelő kézikönyv I–II. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980, 1985.

Hernádi Miklós: Közhelyszótár. Gondolat, Budapest, 1995., 2. bőv. kiadás.

Kiss Gábor: Magyar szókinccsár. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 1998.

O. Nagy Gábor: Magyar szólások és közmondások. Gondolat, Budapest, 1976.

Tótfalusi István: Színes szinonimatár. Háttér, Budapest, 1997.

Később az anyagot – a Tinta Kiadó támogatásával – tovább bővítettük az Akadémiai Kiadó újonnan megjelent nagyszótárainak szólásanyagával:

Eckhardt Sándor – Konrád Miklós: Magyar–francia nagyszótár. Budapest, 1999.

Halász Előd – Földes Csaba – Uzonyi Pál: Magyar–német nagyszótár. Budapest, 1998.

Ország László – Futász Dezső – Kövecses Zoltán: Magyar–angol nagyszótár. Budapest, 1998.

A szótárakból kigyűjtött anyagot tovább is bővítettem, elsősorban a médiumok nyelvén talált – például az alkalmazási példák gyűjtésekor fellelt –, vagy az eddig nem szótárazott, de általam ismert és mások véleménye szerint is használt kifejezésekkel.

A szótár – utalások nélkül – mintegy 7500 szócikket tartalmaz, tehát kevesebbet, mint O. Nagy Gábor gyűjteménye, ugyanakkor ez az anyag **a mai magyar köznyelv valóban használt** példáit öleli elsősorban fel. Ezt azzal is igyekeztem biztosítani, hogy többnyire csak az olyan fordulatokat vettem fel címszóként a szótár állományába, amelyekre a kutatáshoz felhasznált kereső CD-ken találtam adatot. Mivel itt igen nagy tömegű szövegről volt szó, hiszen sok milliónyi szövegszóból történt a válogatás (erről később részletesebben), viszonylagos biztonsággal jelenthető ki, hogy azok a szókapcsolatok, amelyeket egyes szótárak megadnak, ám nem adathozhatóak, nem tekinthetők a mai magyar köznyelv ténylegesen használt állandósult kifejezéseinek (a fenti idegen nyelvű szótárakban például több helyen is megtalálható az *Őrzi az ágyat* kifejezés, ám a keresőprogramok tanúsága szerint csak a *nyomja az ágyat* szólás használatos a magyarban, a másik forma a német *das Bett hüiten* kifejezés tükörfordításaként kerülhetett be az említett munkákba).

Az adathozhatóság tekintetében két határvonalat húztam. Az egyik stiláris jellegű: nem kerültek bele a szótárba az alacsonyabb nyelvi szinteken talán viszonylag elterjedt, de túlzottan durva, trágár fordulatok. Ezeket nem akartam a szótári kodifikációval „szalonképesebbé” tenni, ezért közülük leginkább csak olyan kifejezések kaptak helyet, amelyekre írásos adatot is lehetett találni. A másik határvonal az adathozhatóság idejére vonatkozott: igyekeztem mindig a mai köznyelvet megtestesítő újságnyelvi szövegekből venni a példákat, s csak ahol végképp nem volt más írásos adat, ám véleményem szerint igenis használatos fordulatról volt szó, ott fordultam esetleg a Nyugat szöveganyagát vagy – végső határként – a Mikszáth összes munkáit tartalmazó CD-lemezekhez. Ez egyúttal azt is jelenti, hogy ha egy kifejezéshez csak ilyen példákat találunk, s nem újságnyelviakat, akkor az illető szólás vagy közmondás ma ritkábban használatos.

Előfordulnak azért a gyűjteményben olyan szócikkek is, amelyekben nem gyűjtött, hanem általam „gyártott” példamondatok vannak. Ezekre akkor volt szükség, ha véleményem szerint feltétlenül élő, használatos kifejezésről volt szó, csak esetleg – gyakran a kifejezés szituációs kötöttsége, párbeszédben gyakori előfordulása miatt – nem fordult elő egyik szövegbázisban sem.

Az eddgiekből következően szótáram nem tartalmaz tehát tájnyelvi vagy a régi magyar nyelvből gyűjtött alakokat: ennyiben anyaga jóval szűkebb O. Nagy gyűjteményénél, egyben azonban sokkal aktuálisabb is. Nemcsak ebben különbözik azonban tőle, hiszen az állandósult kapcsolatok fenti definíciójából következően a frazémáknak egy jóval szélesebb értelmezésén alapul. O. Nagy ugyanis csak az idiomatikus jelentésű kapcsolatokat tekintette frazeologizmusnak, kirekesztve ezzel anyagából a csak állandósult voltak miatt frazeológiai egységnek tekinthető szokványos kifejezéseket, közhelyeket és funkcióigés igei kap-

csolatokat, amelyeket viszont nem kis számban használnak a magyar nyelvet beszélők. Ez utóbbiak egy részét ugyan magam is kizártam a feldolgozásból (főként a *váddal illet, segítséget nyújt* típusúakat, hiszen azok gyakorlatilag a névszói részükben foglalt igei tövel (itt: *váddal, segít*) egyenértékűek, bővíthetőségük is gyakorlatilag azokéval egyező. A nyelvvelhelyességi szempontból kevésbé kifogásolhatókat (pl. *győzelmet arat*) azonban nagyrészt megtartottam, mint ahogy a keletkezésük tekintetében a szólásoktól elütő, mert ismert „szerzőségű”, mindazonáltal gyakran igenis idiomatikus használatú szállóigék is helyet kaptak a szótárban. Korlátozott számban bekerültek még – a szókapcsolat állandósult jellege miatt – idegen eredetű frazémák is (pl. *ab ovo, gentlemen's agreement* stb. – ezeknek szögletes zárójelben feltüntettem az ejtőmódját is).

Jóllehet O. Nagy szerepeltetett gyűjteményében mondatformájú frazeológiai egységeket, egyes kutatók szerint az ilyen kifejezések (közmondások, mint pl. *Sok kicsi sokra megy*, illetve mondatformájú szólások, mint pl. *Veri az ördög a feleségét*) nem vonhatók be a frazeológia kutatási körébe, ugyanis ezek nem szóértékűek (szakszóval: lexémaértékűek), azaz nem a beszélő „mentális szótárában” van a helyük. A lexémáknak ugyanis megnevező (nominatív) funkciójuk van, míg a kommunikatív funkciójú közmondások kész szövegek, s idézetként használjuk fel őket. Ettől függetlenül azonban tény, hogy a beszédtevékenység során egységként reprodukálódnak, azaz az állandósultság és a viszonylagos stabilitás kritériuma alapján egyértelműen ott van a helyük egy ilyen jellegű szótárban, arról nem is beszélve, hogy nem kevés olyan is akad köztük, amely a mondatformából kibontva, szólásszerűen is használatos, pl. *Sírva vigad a magyar és sírva vigad vki*.

A válogatási alapelvekkel kapcsolatban megjegyzem még, hogy belekerült a szótárba néhány olyan forma is, amelyeknek a felvételét egyesek esetleg érthetetlennek tarthatják. A mai szlengben oly divatos *Ne tudd meg!* kifejezés például első ránézésre nem frazeologizmus, hiszen látszólag csak egy igekötős ígéről van szó, az pedig a fenti definíció szerint sem elégséges feltétel az állandósult szókapcsolathoz. Mivel azonban ebben a jelentésben csak tagadó formában használatos, azaz mindig a *ne* módosítószóval együtt, a **MEGTUD** címszó alatt mégis felvettem a szótárba. Ugyanígy került be az anyagba a *hozzá se(m) {szagolt/tud szagolni} vmihez* ’nem érti, nem tudja fölfogni, megoldani’ kifejezés is, hiszen ennek sincs például *hozzászagol a házi feladathoz* formája. Hasonló példák még: *nem (sokat/sokáig) teketóriáznak vki; rá se hederít* stb.

Hasonló gondot jelentenek a *meg van lőve* vagy *meg van áldva (vkivel/vmivel) vki* típusú kifejezések is. Mivel ebben a jelentésben ezek is csak ebben a kötött (határozói igeneves) formában használatosak (nincs tehát *meaglőtték, megáldották vmivel* változatuk), ezek is frazeológiai egységnek tekinthetők. A *le van égve, le van gatyásodva* kifejezések esete már kényesebb, ezek is hasonlóak az előzőkhöz, de már előfordulnak igei alakban is (pl. *teljesen legatyásodtunk az építkezés miatt*). Néhányat azonban ezek közül is bevettem a szótárba, mert a határozói igeneves forma gyakoribb és megszokottabb, mint az ígés változat.

Komoly gondot jelentettek még a szótári leírás során az állandósult jellegű összekapcsolt határozók: főként azért, mert egy részüket a magyar helyesírás szabályai szerint külön írjuk (*reggeltől estig; ingben, gatyában*), más részüket viszont – talán fokozottabb összeforrottságukra tekintettel – kötőjellel (*tejbe(n)-vajba(n), hanyatt-homlok*). Elvileg ez utóbbiak már nem is egy frazeológiai szótárba tartoznának, ám kétségtelen, hogy keletkezési módjukat tekintve mindkét csoport ugyanúgy jön létre, s bizonyos fokig a helyesírás szabályozóinak önkényén, illetve ízlésén múlik hogy frazémáról vagy valamiféle monofrazémáról van-e szó. Ezért kötőjeles formákat is szerepeltettem a gyűjteményben, igaz, leginkább csak a tárgy- és határozóragos formákat vettem fel (pl. *hetet-havat, üggyel-bajjal, hellyel-közzel*), a *dül-fül*,

hímez-hámoz, apró-cseprő stb. típusúakat nem vettem be, mert bár eredendően állandósult szókapcsolatok, ám ezeket értelmező szótáraink is mindenképpen tartalmazzák.²

2. A szótári címszók felépítése

A címszók felépítésére lássunk egy példát:

LÉLEGZET

eláll/elakad a lélegzete (vmitől) vkinek

✦ megijed, megretten, ill. meglepődik, elcsodálkozik

*A krach mérete és sebessége láttán a legedzettebbeknek is **elállt a lélegzete**, olyannyira, hogy egy újabb csőd réme azóta is sok befektetőt tart távol a tőzsdétől. (HVG 1997. AUG. 30., 48)*

*Végül alapos és hosszadalmas munka után a szakemberek kinyitják a táskát. **A lélegzetük majd eláll** a meglepetéstől. A szemtanúk szerint a táskában betörőszerszámok és tizenötezer dollár volt. (MH 1994. SZEPT. 3., 7)*

*E hét kilométer hosszú, mindössze hét állomást magában foglaló vonal ugyanis nem kevesebb, mint hétmilliárd frankjába került a fővárosnak, s ettől a horribilis összegtől bizony még a presztízsbetűhöz hozzászólt párizsiaknak is **elakad a lélegzetük**. (NÉPSZ 1998. OKT. 17., 25)*
L. még → szívverés, vö. még → szusz

2.1. A szótárban a szólásokat és közmondásokat – a frazeológiai szótárak gyakorlata szerint – **vezérszók (kulcsszók)** szerint rendeztem el. Ezek alá a vezérszók alá vannak besorolva a szótár **címszavai**, vagyis az adott kulcsszót tartalmazó **állandósult kifejezés(ek)**. A címszót (kifejezést) a **jelentésdefiníció(k)** követi(k) (a ✦ jel után). Ha ezek között jelentősebb különbség van, akkor ezek arab számokkal vannak elkülönítve. Az egyes kifejezések szócikkének törzsét a gyűjtött **alkalmazási példák** képezik (általában több is, hogy a bővítményviszonyok (valencia), a szórendi variancia, esetleg – főként közmondások esetén – a parafrázis, elferdítési lehetőségek is jól láthatók legyenek. Az alkalmazási példák túlnyomó többsége a kereső CD-k anyagából való, ezért alattuk feltüntettem a **forrást** is (ha lehetett, oldalszámmal együtt).³ Egyes címszók esetében (a ✧ jel után) előfordul egy-egy, a

² A kötőjeles vagy különírt forma egyébként magában a szótári leírásban is gondot okoz, hiszen a különírt alakokat egyértelműen az első tagjuknál írtam le (*tetőről talpig* – a **TETŐ** szócikkében), a kötőjelesek azonban gyakran különálló szócikként (*hanyatt-homlok* – a **HANYATT-HOMLOK** szócikkében), ilyenkor azonban – ha egyik tagjuk más kifejezés miatt külön szócikként is szerepel – ott is utalok az összeforrott kifejezés leelőhelyére.

³ Meg kell azonban jegyezni, hogy a feltüntetett oldalszámok a CD-k által megadott adatok, ezeket nem kerestük vissza és kontrolláltuk. Hozzá kell még tennem azt is, hogy egyes CD-ken nem volt pontos oldalszám: a HVG évfolyamait tartalmazó anyagban ugyanis csak a teljes cikk oldalszáma található, ez gyakran több oldalas (pl. 80–84). A Népszabadság anyagaiban egyszer-egyszer lemaradt a CD-ről az oldalszámozás, olyankor az o. n. (oldalszám nélkül) rövidítéssel jeleztem ezt, a MH CD-jén pedig, ha hiányzott az oldalszám, többnyire csak a rovat címét tudtam feltüntetni. A Nyugat anyagában sem volt oldalszámozás, ilyenkor az illető tanulmány vagy szépirodalmi mű címét adtam meg. A Mikszáth Kálmán műveit tartalmazó CD esetében is csak az alkotás címét lehetett kideríteni, ebből azonban úgyszólván csak elvétve szerepelnek példák a szótárban. Az Országgyűlési, ill. Parlamenti Napló anyagában az ülés dátumát és a hozzászóló képviselő nevét tudtam megadni.

kifejezés keletkezését illető rövid **magyarázat** is, legvégül pedig – ha a kifejezésnek vannak azonos szerkezeti felépítésű variánsai vagy frazeológiai szinonimái – az **utaló hivatkozások** kaptak helyet.

A szócikkek felépítésének rövid bemutatása után lássuk most kissé részletesebben a szótárban alkalmazott lexikográfiai elveket, hiszen közismert tény, hogy az állandósult szókapcsolatok szótári leírása nem kevés gondot okoz.

2.2. Az egyik legfőbb problémát általában a **vezérszó** (kulcsszó) megállapítása jelenti. A vezérszó többnyire a kifejezés első főnévi (névszói) eleme, ha ilyen nem tartalmaz, akkor igei eleme, ha ilyen sincs, akkor valamely más, a legjellemzőbbnek tekinthető eleme. Így pl. a *rózsa a rongyot vki* kifejezés kulcsszavának a **RONGY** tekinthető, ezért ennél a vezérszónál kapott helyet, míg a *Nincsen rózsza tövis nélkül* közmondás kulcsszava a **RÓZSA**, hisz ez az első névszói elem. Ilyen esetekben azonban többnyire a kifejezés másik eleméhez tartozó vezérszónál is felvettem a megfelelő frazeológiai egységet, s → jellel utalok arra, hol keresendő, azaz:

TÖVIS

Nincsen rózsza tövis nélkül. → rózsza

A *(ha) török, (ha) szakad* kifejezés ellenben a **TÖRIK** címszó alá került, hiszen nincs benne névszói elem, tehát első igei eleme alá soroltam be. Ha a kifejezésben több névszói elem van, de ezek között főnév és melléknév, esetleg számnév is van, akkor természetesen a főnévi elem szerinti vezérszó alá került, pl. a *víg özvegy* fordulat az **ÖZVEGY** vezérszóhoz.

A vezérszókba rendezés során mindazonáltal igyekeztem rugalmasan eljárni, nem ragaszkodtam minden esetben mereven a fenti elvekhez. Így például a főnévi jelzőt is tartalmazó kifejezésekben többnyire nem a jelző alapján soroltam be az illető kifejezést, annak ellenére, hogy gyakran az volna az első főnévi elem. Mivel azonban gyakran többféle jelző is állhat egy-egy kifejezésben, általában a jelzett szó a fontosabb, ezért szerencsésebb így a besorolás, mert így a szerkezeti változatok egy címszóba kerülhetnek (pl. *letér a becsület/erény útjáról*), de még ahol nincsenek szerkezeti változatok, mint pl. *az ördög ügyvédje* kifejezésben, ott is legalább annyira jellemző eleme a kifejezésnek az *ügyvéd*, mint az *ördög*. Ettől az eljárástól is eltértem azonban, ha a főnévi jelző tulajdonnév volt, hiszen az többnyire sokkal jellemzőbb eleme a kifejezésnek. Így például az *Augiász istállója* kifejezés az **AUGIÁSZ** vezérszónál szerepel, de természetesen az *istálló* vezérszónál utalok a másokra. Ugyanakkor pl. az *{Eris(z)/a viszály} almája* szókapcsolat az **ALMA** vezérszó alatt szerepel, hogy jobban látsszék a variánsok megléte (természetesen mind az **ERISZ**, mind a **VISZÁLY** vezérszónál ott a megfelelő hivatkozás).

Ha a kifejezés egyik eleme jóval inkább jellemzőnek tűnt, mint a másik, egyéb esetekben is „megszegtem” a szigorú besorolási szabályokat. Így pl. az *Eszed tokja!* kifejezésben a jelzőnek erősebbnek éreztem a szemantikai töltetét, ezért az **ÉSZ** vezérszó alatt találjuk a kifejezést. A *nadrágos ember* kifejezés esetében nem is főnévi jelzőt találunk, tehát az **EMBER** vezérszó alá kíváncszna, ám ez esetben mégis a **NADRÁG** kulcsszó alá illesztettem be a kifejezést.

A *tarsolyában hordja a marsallbotot* kifejezés is elvileg a **TARSOLY** vezérszóhoz tartozna, hiszen a szórendi szabályok szerint általában ez az elem szokott először előfordulni a kifejezésben. Mivel azonban a **MARSALLBOT** kulcsszó több másik kifejezésnek is eleme (*{kezébe kapja a marsallbotot/marsallbotot kap a kezébe}; kezében van a marsallbot vkinek; átadja a marsallbotot vkinek*), mégis szerencsésebbnek láttam ebben az esetben az összes ide tartozó kifejezést a **MARSALLBOT** vezérszó alatt tárgyalni.

Fontos hangsúlyozni, hogy – éppen a kulcsszók köré szervezés gyakran vitatható volta miatt – a könnyebb kezelhetőség érdekében meglehetősen kiterjedt utalásrendszert alkalmazok, hiszen egy ilyen szótárt korántsem csak nyelvészek, hanem laikusok is használnak. Mivel tehát egyrészt előfordul, hogy egy kifejezésben több névszói elem is van, s ez problematikussá teheti a besorolást, másrészt az egyszerű szótárhasználó nem is biztos, hogy tisztában van a névszó fogalmával, számos kifejezésre utalok annak másik jellemző eleménél (gyakran akár az igei tagnál) is, a tényleges szócikk azonban az előbb kifejtett elvek alapján kapott helyet a megfelelő vezérszó alatt. A CD-n hozzáférhető elektronikus változat pedig még inkább megkönnyíti a keresést.

Külön gondot okoznak a besoroláskor az ún. szóláshasonlatok, különösen azok varianciája. Ezeket O. Nagy Gábor szótára a hasonlító mondat vezérszava alatt tünteti fel, tehát pl. az *okos, mint a tordai kos* kifejezés a **KOS** címszó alatt szerepel. Mivel azonban ezeknek a szemantikai viszonyai olyanok, hogy a főmondati részük (amely többnyire nem is idiomatikus) a jelentés szempontjából fontosabb, számos frazeológiai szótár (pl. a német DUDEN sorozat 11. kötete is) a főmondati rész alapján rendezi őket címszókba. Ez a megoldás azért is praktikus, mert így egymás mellé kerülhetnek a variánsok is, esetünkben pl.

(ügy fut/szalad/rohan vki, ahogy a lába bírja
(ügy fut/szalad/rohan vki, ahogy a segge bírja *(szleng, durva)*
(ügy fut/szalad/rohan vki, mint a nyíl/nyúl/gyík/agár
(ügy fut/szalad/rohan vki, mintha kergetnék
(ügy fut/szalad/rohan vki,) mintha hajtanák
(ügy fut/szalad/rohan vki,) hogy csak úgy porzik

Itt azt az eljárást követtem, hogy ha a főmondati részben fordul elő a kulcsszó szinonimikán alapuló varianciája, akkor **maximum három szinonimát** adtam meg, de ez is jelzi, hogy itt még egyéb variánsok is elképzelhetők volnának.

Észre kell azonban venni, hogy a szóláshasonlatok között olyanok is vannak, amelyeknek nem az első fele az igazán fontos, hanem a második, azaz ezek úgy is állhatnak, hogy a főmondati részük nem pusztán szinonimával variálódik, hanem teljesen eltérő jelentésű szó is előfordulhat bennük, pl.

(ügy fut/szalad/rohan vki,) mintha hajtanák
(ügy dolgozik vki,) mintha hajtanák

vagy

(ügy fut/szalad/rohan vki,) hogy csak úgy porzik
(ügy kívág vkit vki,) hogy csak úgy porzik

Ez tehát azt bizonyítja, hogy ezekben az esetekben a mellékmondat kulcsszava alapján érdemes elvégeznünk a besorolást, mert éppen akkor látszik a valódi variancia. Ezt úgy oldottam meg, hogy az ilyen szóláshasonlatok esetében a kifejezés főmondati részét egészében zárójelbe tettem.

Fontos még említést tenni arról, hogy a vezérszók egy része szögletes zárójelben van, pl. **[DUGA]**. Ezzel a megoldással – O. Nagy gyűjteményéhez hasonlóan – arra utalok, hogy az illető szó szinte csak ebben az állandósult kifejezésben (itt: *dugába dől*) él nyelvünkben, azaz, ún. unikális lexémának tekinthető.

2.3. A szócikkbe sorolás nehézségein túl gondot okozhat az állandósult kifejezések szótári leírása tekintetében az alaki változatok feltüntetése is. Ez a nehézség abból fakad, hogy – szemben a valódi lexémákkal – ezekben a gyakran frazeolexiának is nevezett kifejezésekben gyakori a variancia. Ez nagyon sokféle módon megvalósulhat. Előfordul például, hogy a kifejezés valamelyik eleme kicserélhető egy rokon értelmű szóval, szinonimával. Ezt – ha nem a kulcsszóról volt szó – a / jellel igyekeztem jelölni, pl. **sóbálvánnyá válik/változik/mered/dermed**. Természetesen csak egy bizonyos határig követhető ez a megoldás, hiszen elvileg előfordulhatna egy *sóbálvánnyá merevedik* variáns is. Ezért itt általánosságban csak három, ritkán négy variánst tüntettem fel.⁴

A szóláshasonlatok esetében az **olyan/egyszerű, mint a pofon** típusú címszók nemcsak *egyszerű, mit a pofon* vagy *olyan, mint a pofon*-ként, hanem *olyan egyszerű, mint a pofon*-ként is olvashatók.

Ha a vezérszó esetében fordul elő ilyesféle variancia, akkor másként jártam el, mert lexicográfiaiul kissé szerencsétlennek éreztem egy olyan megoldást, hogy egy bizonyos vezérszó alatt más vezérszóval álló variánsok is helyet kapjanak, azaz, hogy pl. a *jár a szája/pofája vkinek* kifejezés egészében a **SZÁJ** címszóban kapjon helyet. Ezért ezekben az esetekben a kulcsszó variálhatóságát azzal jelöltem, hogy a szócikk hivatkozás részében a 'lásd' rövidítéssel (L.) utalok arra a címszóra, amelyben a kifejezés azonos szerkezetű variánsa megtalálható. Fontos azonban hangsúlyozni, hogy a *L.* rövidítés szótáramban csak a más vezérszóval alkotott, de azonos struktúrájú (és kevés kivétellel azonos jelentésű) kifejezésekre, tehát a **szerkezeti varianciára** utal (pl. *hányingert kap vkitől/vmitől*; *kiütést kap vkitől/vmitől*), a tágabban szinonim – azaz más hangalakú, de azonos vagy közel azonos jelentésű – kifejezésekre (ebben az esetben pl. *herójtja van vkitől/vmitől*) a *Vö.* rövidítés mutat rá.⁵

Ha csak a *Vö.* rövidítés szerepel a befejező részben, akkor a kifejezésnek vannak szinonimái, de nincsenek szerkezeti variánsai, mint pl. a **RUHÁZ** címszó alatt előforduló 'nagyon) kövér' jelentésű *inkább ruháznám, mint etetném* kifejezés mellett található hivatkozás esetében: *vö. még → ajtó, → átugrik, → este, → föld, → széle (azaz: alig fér be az ajtón; könnyebb átugorni, mint megkerülni; egész estét betöltő; csak úgy reng a föld alatta; széle hossza egy).*

A *Vö.* rövidítéssel néha azt is jelzem, ha a kifejezésnek nem szinonimája, hanem esetleg vele ellentétes értelmű ekvivalense (antonimája) vagy egyéb módon hozzá szorosan kötődő megfelelője is van a szótárban. Így pl. a **MEDVE** címszó alatt előforduló **tengeri medve** kifejezés után ez áll: *vö. → patkány – az utalás a szárazföldi patkány kifejezésre vonatkozik.*

A variancia tekintetében számos kifejezésben előfordul az is, hogy bizonyos elemek megjelennek vagy elmaradnak. Ezeket a különbségeket különböző zárójelek alkalmazásával igyekeztem feltüntetni. Az egyszerűbb esetek a kerek zárójel alkalmazásával is megoldhatók voltak, pl. **nem tesz (ki) az ablak(á)ba** vmit vki, míg egyes esetekben a kifejezésen belüli szószerkezetek varianciájának jelölésére a kapcsos zárójelet használtam, pl. **kivágja/kijátssza az {adut/adu ászt} vki** vagy **derült égből {villámcsapásként/mint a villám(csapás)}** vagy **akasztott ember házában {kötelet emleget/kötélről beszél} vki** stb.

⁴ Ahol a vezérszónak volt fonológiai vagy morfológiai variánsa, ott a címszó részben / jellel ezeket is feltüntettem, pl. *seper/söpör; messze/messzi* (a gyakoribb, ill. az ábécében előbbre álló változatnál adom meg őket).

⁵ Ugyanakkor a könnyebb használhatóság érdekében néha ezen a fenti elven is változtattam, mert pl. *A műtét sikerült, (de) a beteg meghalt*, ill. *Az operáció sikerült, (de) a beteg meghalt* kifejezéseket annak ellenére egy címszóba vettem, hogy vezérszavuk az első főnév volna, s ezek alapján két helyen kellene őket tárgyalni. De mivel ezekben az ige is eléggé karakterisztikus a jelentés szempontjából, a **SIKERÜL** vezérszónál tüntettem fel a két változatot, annál is inkább, mert így a kifejezéshez fűzött magyarázatot is csak egyszer kellett megadnom. (Természetesen maguk a kifejezések a főnevek vezérszava alatt is megjelennek, utalással a **SIKERÜL** vezérszóra.)

Ilyenkor a kapcsos zárójelben levő változatok külön-külön olvasandók egybe a kifejezésnek a zárójelen kívüli részével. Az előbbi példánknál maradvá tehát: *kivágja az adut; kijátssza az adut; kivágja az adu ászt és kijátssza az adu ászt* változat egyaránt lehetséges, akárcsak utolsó példánk esetében *az akasztott ember házában kötelet emleget, illetve az akasztott ember házában kötélről beszél* variáns.

Ha a két vezérszó közvetlen egymás utáni szócikkben van és gyakorlatilag egymás szinonimái, akkor is egybevettem a kifejezéseket, s csak utaltam a másik szócikkre (pl. **csata-sorba** és **csatarendbe állít** a **CSATASOR** címszavában foglal helyet, a másikonál csak a hivatkozás található).

2.4. A kulcsszókön belül az egyes kifejezések címszavait ábécérendben helyeztem el, ebben a tekintetben azonban a határozott névelőt nem vettem figyelembe, pl. az **AD** vezérszónál:

lovat ad vki alá vki → ló
a nyakát adja/teszi vmire vki → nyak

Ugyancsak nem voltam tekintettel a zárójelezésre sem, így pl. a **SZEM**¹ vezérszó alá besorolt kifejezések közül a **(még) a szemem sem áll jól** vkinek kifejezés közvetlenül a **más szemében a szálkát is meglátja/észreveszi vki, (a magáiban a gerendát sem)** fordulat után kapott helyet, nem pedig az ugyanebbe a vezérszóba tartozó *sz* betűvel kezdődő kifejezések között (pl. *a szemem elé kerül vkinek vki, (a) szemem előtt lebeg vkinek vmi* stb.), ahová a *még* és a névelő figyelmen kívül hagyása esetén tartozna.

A névelő és a zárójelnek figyelmen kívül hagyásán túl az ábécérend alól mindössze két esetben tettem kivételt:

a) a közmondások, ill. mondatformájú szólások, szituációs klisék – számos frazeológiai szótár gyakorlata szerint – nem a betűrendes helyükön, hanem a szólások után, a szócikkek második felében találhatók (természetesen, ha több ilyen is előfordul, akkor azok már betűrendben kaptak helyet). Ez alól csak akkor van kivétel, ha a szólás és a közmondás nagyon szorosan összetartoznak, esetleg a szólás a közmondás parafrázisa, pl. **VILÁG**¹:

még nem látott vmi(lye)t a világ
llyet/Olyat még (soha) nem látott a világ!

b) ha egyes – azonos szócikkhez tartozó, de különböző betűvel kezdődő – szólások jelentése teljesen megegyezik, akkor ezeket egy szócikkbe, közvetlen egymás után helyeztem el (akkor is, ha utánuk esetleg még a betűrend szerint előbbre tartozó frazeológiai egység következik), pl.

beletörődik (a) sorsába vki
kibékül a sorsával vki
megadja magát a sorsnak vki

s csak utána következik:

kihívja maga ellen a sorsot vki

hasonlóan:

falra borsót hány vki
falra hányt borsó vmi

s csak utána következik:

a falra festi az ördögöt vki

Akkor is így jártam el, ha egy szólásnak – a valenciaviszonyok feltüntetése mellett – érdekesnek láttam megadni egy olyan formáját is, amely a leggyakoribbnak, legtipikusabbnak minősíthető, de azért előfordulhat ettől eltérő módon is, azaz kitölthetők a vegyértékei, pl.

addig üti a vasat vki, amíg meleg

Addig üsd a vasat, amíg meleg!

Ha egy kulcsszó több szófaji csoporthoz tartozik, akkor azt felemelt indexszámmal elkülönítve külön vezérszóként kezeltem, s megadtam a szófaji kategóriát is. Ezekben az esetekben az igei–főnévi kettős szófajúság (homonimia) esetén az igék kapták az 1-es, a főnevek a 2-es indexet (pl. **ÉG**¹ (ige) és **ÉG**² (fn)), a melléknévi–főnévi kettős szófajúság (poliszémia) esetén a melléknevek az 1-es, a főnevek a 2-es indexet (hiszen többnyire a szófajváltás is ebben a sorrendben zajlott, pl. **OKOS**¹ (mn) és **OKOS**² (fn)). Egyéb esetekben, ha azonos szófajú szó esetében fordul elő poliszémia, szintén indexszámokat alkalmaztam, s megadtam röviden az illető szó jelentéseit, pl.

borda¹ 'a hátságincből induló ívelt csont'

borda² 'a szövőszék v. -gép része'.

A vezérszavak közötti utaláson kívül a *Vö.* rövidítést néha szócikken belül is használom: velük utalok azokra az esetekre, ha az egy bizonyos kifejezéssel szinonim vagy szorosan hozzá kapcsolódó szólás a vezérszócikken belül másutt is előfordul, de nem lehetett őket egybevenni, mert a jelentések eltérőek, esetleg pontosan ellentétesek. Ha az ilyen esetek kezelhetők voltak olyanformán, hogy a jelentésdefinícióban esetleg a zárójelbe tett *nem* tagadószóval utalni lehetett az ellentétes értelemre, akkor igyekeztem őket egy kifejezésben feltüntetni, ám ez néha szórendileg nem volt megoldható. Ilyenkor az ábécérendileg máshová tartozó, de mégiscsak összefüggő kifejezéseknél a *Vö.* alább is, illetve a *Vö.* előbb/fentebb is kifejezésekkel utaltam arra, hogy a szócikken belül még lehet tovább keresni a kifejezés megfelelő párja után (pl. **erős oldala** vkinek vmi, ill. **gyenge oldala** vkinek vmi).

Hasonló volt a helyzet, ha egy kifejezésnek szólás- és közmondásváltozata is van, s ezek a fenti szerkesztési alapelvek szerint elkülönülnek a szócikken belül. Ilyenkor azonban általában egyesítettem őket, mégpedig úgy, hogy elől a szövegbe építhető szólás, utána pedig a – többnyire elsődlegesnek tekinthető – közmondás áll, a példaanyagban pedig igyekeztem mindegyikre adatot hozni.

2.5. A szócikkekben félkövér betűtípussal jelöltem a kifejezés állandósult részét, de mellette – hacsak nem mondatformájú, azaz szabad bővítményhellyel nem rendelkező frazeológiai egységről volt szó – normál betűtípussal közöltem a frazéma bővíthetőségére vonatkozó adatokat is. A kötelező vonzatok zárójel nélkül találhatóak, a fakultatív, azaz nem minden esetben megjelenő vonzatok kerek zárójelben. A *vki/vmi* megkülönböztetéssel jelöltem azt is, ha a kifejezés valamely bővítménye csak 'ember' szemantikai jegyű lehet, vagy esetleg élettelen dolog is.⁶

Mivel a kifejezések bővíthetősége igen nagy szerepet játszik azok jelentésében, két szócikkbe, de természetesen közvetlenül egymás alá soroltam be azokat az eseteket, ahol

⁶ Ha ezek közül az egyik zárójelben van (pl. *vki/(vmi)*), akkor a zárójeles vonzat viszonylag szokatlan, de előfordulhat.

ugyanaz a szólás fordul elő, de az egyik esetben a kifejezésnek van egy olyan kötelező vagy fakultatív bővítménye is, amely a másik változat esetében nem jelenhet meg, pl. *be van táblázva vki/vmi*, ill. *be van táblázva (vmivel) vki*:

be van táblázva (vmivel) (vmennyi időre előre) vki/vmi

- ✦ 1. (vki) nagyon elfoglalt, minden ideje le van kötve
- ✦ 2. (vmi) teljes kihasználtsággal működik, nincs szabad kapacitása

be van táblázva vmi

- ✦ teljes egészében felhasználásra kerül

Az eltérő bővíthetőség (valencia) alapján kerültek két szócikkbe a következő kifejezések is:

se kép, se hang

- ✦ nem működik vmi

se kép se hang (vki/vmi)

- ✦ nem törődnek vele; nem adnak róla hírt

illetve:

a hideg lel/ráz vkit

- ✦ beteg, kimerült; magas láza van;

a hideg lel/ráz {vmitől/vmi miatt} vkit

kiver/kiráz a hideg {vmitől/vmi miatt} vkit

- ✦ irtózik vkitől/vmitől; utálja, ki nem állhatja

2.6. Az egyes kifejezéseket néha stílusminősítésekkel is elláttam. Mivel azonban a gyűjtésből eleve kihagytam a tájnyelvi és régi adatokat, s a mai élő nyelvben használatos kifejezésekre korlátoztam a gyűjtést, a köznyelvi formákat külön nem jelöltem meg, csak a szleng (*szleng*), esetleg a humoros, tréfás (*hum*) vagy a durva (*durva*) alakokat. Ezenkívül feltüntettem még, ha egy-egy kifejezés választékos (*vál*), vagy kissé régies (*rég*), esetleg, ha a szlengnél valamivel választékosabb, de mégiscsak a köznyelv bizalmas, familiáris rétegébe tartozik (*fam*). Ilyenek azonban viszonylag kis számban szerepelnek a gyűjteményben.

2.7. Az alkalmazási példák nagyon fontos részei a szótárnak. Egyrészt ezek a biztosítékaik annak, hogy a szótár valós, adatolható nyelvi anyagon alapul. Fontosak a példák azért is, mert a használó számára ténylegesen be tudják mutatni az egyes kifejezéseket a használat során. Ezért a példamondatok közlésekor arra törekedtem, hogy a kifejezések valenciaviszonyai szerint a megfelelő fakultatív vonatokkal is adjak meg használati formákat, esetleg külön közöljek példát arra is, ha a kifejezés ‘ember’ vagy ‘élettelen dolog’ szemantikai jegyű alanyokkal is előfordul. Ha valamiféle „átköltött” (persziflált) formákban is előfordulhat a kifejezés, igyekeztem azokra is példát hozni, néha többet is, éppen azért, hogy látszék az illető kifejezéseknek az elevensége a nyelvhasználatban és a nyelvhasználók kreativitása. Igen jó példákat láthatunk például a kifejezés szövegszervező erejét illetően a **KECSKE** vezérszó alatt *A kecske is jóllakik, a káposzta is megmarad* kifejezés kapcsán, a humoros torzításra pedig a **FECSE** vezérszónál az *Egy fecske (még) nem csinál nyarat* közmondás esetében.

A kurzivált alkalmazási példákban félkövér szedéssel kiemeltém a szóban forgó kifejezést (igaz, ez a szövegbeépítettség miatt néha nem könnyű). Ott, ahol a kifejezésnek valamilyen alkalmi (okkasionális) variánsa van, csak azt a részét jelöltem meg így a szókapcsolatnak, amelyik a szótári formában is megvan. Egy-egy esetben, ha a kifejezés olyannyira eltért a szótári formától, hogy bár egyértelműen rá lehet ismerni a szerkezeti vagy szemantikai

„váza” alapján, de a kiemelésnek nem nagyon volt értelme, akkor teljesen elhagytam, pl. a **báránybőrbe bújt/öltözött farkas** szócikkében:

Másfelől, ha én demokratikus bárányként vagyok politikus, akkor nem leplezem le falánk fekete farkas voltomat azzal, hogy szankciókat követelek a nekem nem tetszően szavazó ellen. (HVG 1994. JAN. 8., 80–81)

Az alkalmazási példák között – minden ellenkező szándékom ellenére is – nem keveset lehet találni, amelyeknek politikai felhangjuk van. Ez azonban abból fakad, hogy a feldolgozott napi- és hetilapok anyagában nagyon sokszor politikai állásfoglalásokat tartalmazó cikkekben találtuk a nyelvi példákat, s ha éppen egy ilyen volt a legtalálhatóbb, legszínesebb, nem mondhattam le róla, csak azért, mert politikum van a szövegben. Éppen ez mutatja ugyanis, hogy mennyire tudják érzelmileg árnyalni, színezni ezek a kifejezések a közbeszédet: a publicisták is azért nyúlnak hozzájuk mint eszközhöz, hogy nagyobb érzelmi hatást érjenek el. Ugyanakkor azonban ez az „életközelség” véleményem szerint az egyik nagy értéke is a gyűjteménynek, hiszen a példamondatok egy kicsit a rendszerváltozás utáni Magyarország, egyúttal az ezredfordulón átlépő világ valamiféle lenyomatát is adják, benne napjaink legaktuálisabb problémáival: a politikai torzskodásokkal, a környezetszennyezéssel, a szegény és gazdag országok ellentétével stb. Ez pedig biztosítja, hogy itt nem egyszerűen egy nyelvészeti szakmunkáról, egy szótárról van csupán szó, hanem egyúttal élvezetes, néhol szórakoztató olvasmányról is.

2.8. Hasonló szándék vezetett akkor is, amikor úgy döntöttem, hogy számos kifejezés szócikkének végén közöljek egy, a fordulat keletkezésére vonatkozó rövid magyarázatot. Ezek jelentős része ugyan részben O. Nagy Gábor *Mi fán terem?*, részben Békés István *Napjaink szállóigéi* című munkáiban is olvasható, ám úgy gondoltam, jó volna, ha a szótár használóinak nem kellene más munkákban keresgélniük, ha kíváncsiak egyes kifejezések eredetére, ezért lerövidítve az előbbi munkák magyarázatait, valamint saját gyűjtésből is kiegészítve őket (főleg újabb keletkezésű fordulatok esetében, pl. *Az erő legyen veled!*; *már a spájzban van vki/vmi*), röviden megadtam a kifejezések keletkezésének magyarázatát is.

2.9. A szótárban alkalmazott rövidítések:

a. m.	annyi mint	MN	Magyar Nemzet
ált.	általában	mn	melléknév
ang.	angol	msz	mondatszó
átv	átvitt	Népsz	Népszabadság
e.	ejtsd	ON	Országgyűlési Napló
fam	familiáris, bizalmas	ol.	olasz
fn	főnév	rég	régies
fr.	francia	ritk.	ritka, ritkán
hsz	határozószó	szn	számnév
hum	humoros	szrag	személyrag
HVG	Heti Világgazdaság	tkp.	tulajdonképp(en)
inf	főnévi igenév	ti.	tudniillik
iron	ironikus	ua.	ugyanaz
konkr	konkrét	ún.	úgynevezett
l.	lásd	v.	vagy
lat.	latin	vál	választékos
MH	Magyar Hírlap	vö.	vesd össze

Mikor nekifogtam ennek a munkának, szándékom szerint egy korszerű, a mai magyar nyelv valóban használt állandósult szókapcsolatait bemutató szótárt szerettem volna létrehozni. Azt hiszem, ezt nagyjából sikerült is megvalósítanom. Természetesen tudom, hogy tökéletes szótárat nem lehet készíteni, hiszen a szerkesztés során én is mindig szembesültem újabb és újabb kifejezésekkel, amelyek egyik felhasznált gyűjteményben sem szerepeltek, mégis egyértelműen a szótárba kíváncsoztak. Ezért tudom, hogy ha lezárom a kéziratot, akkor is marad nem egy olyan kifejezés, amely nem került be az összeállításba. De egyszer be kell fejezni a munkát, hogy az olvasók, a használók kezébe kerülhessen a gyűjtemény, s majd legfeljebb később még lehet bővíteni. A szótárszerkesztés nehézségét ugyanis nem az idő hiánya adja, hanem a nyelv végtelen gazdagsága. Nem véletlenül választottam mottóul a XVII. században élt Samuel Johnsonnak, az egyik legrégebbi angol értelmező szótár szerkesztőjének szavait:

A szótárak olyanok, mint az órák: a legrosszabb is jobb a semminél,
de a legjobbától sem várhatjuk, hogy teljesen pontosan járjon.

Mindazonáltal remélem, hogy szótáram használói úgy érzik majd: egy viszonylag megbízható, pontos szerkezet birtokába jutottak.

Szegeden, 2003 áprilisában

Forgács Tamás

IRODALOM

Szólás- és közmondásgyűjtemények:

BARANYAI DECSI JÁNOS: *Adagiorum Graeco-Latino-Ungaricorum chiliades quinque*. Bartphae, 1598.

KIS VICZAY PÉTER: *Selectiora adagia Latino-Hungarica*. Bartphae, 1713.

BARÓTI SZABÓ DÁVID: *A magyarság virági*. Komárom, 1803.

DUGONICS ANDRÁS: *Magyar példa beszédek és jeles mondások. 1–2*. Szeged, 1820.

BALLAGI MÓR: *Magyar példabeszédek, közmondások és szójárások gyűjteménye*. Szarvas, 1850.

ERDÉLYI JÁNOS: *Magyar közmondások könyve*. Pest, 1851.

SIRISAKA ANDOR: *Magyar közmondások könyve*. Pécs, 1891.

MARGALITS EDE: *Magyar közmondások és közmondásszerű szólások*. Budapest, 1896.

BÍRÓ IZABELLA – SCHLANDT HENRIK: *Szólások és fordulatok magyar–német gyűjteménye*. Budapest, 1937.

BÁLINT SÁNDOR: *Szegedi szólások és közmondások*. Szeged, 1972.

O. NAGY GÁBOR: *Magyar szólások és közmondások*. 2. kiadás. Gondolat, Budapest, 1976.

UJVÁRI ZOLTÁN: *Szólásgyűjtemény*. Osiris, Budapest, 2001.

A gyűjtéshez felhasznált lexikográfiai munkák:

- A magyar nyelv értelmező szótára I–VII.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1966.
- ANDRÁS T. LÁSZLÓ – KÖVECSES ZOLTÁN: *Magyar–angol szlengszótár.* ELTE, Budapest, 1994.
- ÁRMÓSNÉ EISENBARTH MAGDA – RÁTZ OTTÓ: *8000 germanizmus. Német szólások és kifejezések.* Terra, Budapest, 1992.
- BÁRDOSI VILMOS: *Francia–magyar szólásszótár. Tematikus gyűjtemény és gyakorlókönyv.* Corvina, Budapest, 1997.
- BÉKÉS ISTVÁN: *Napjaink szállóigéi. I–II.* Gondolat, Budapest, 1977.
- ECKHARDT SÁNDOR – KONRÁD MIKLÓS: *Magyar–francia nagyszótár.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1999.
- GRÉTSY LÁSZLÓ – KOVALOVSKY MIKLÓS: *Nyelvművelő kézikönyv I–II.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980, 1985.
- HALÁSZ ELŐD – FÖLDES CSABA – UZONYI PÁL: *Magyar–német nagyszótár.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1998.
- HERNÁDI MIKLÓS: *Közhelyszótár.* Gondolat, Budapest, 1995., 2. bőv. kiadás.
- HESSKY REGINA: *Deutsch-ungarische phraseologische Sammlung.* Tankönyvkiadó, Budapest, 1982.
- KISS GÁBOR: *Magyar szókinctár.* Tinta Könyvkiadó, Budapest, 1998.
- ORSZÁGH LÁSZLÓ – FUTÁSZ DEZSŐ – KÖVECSES ZOLTÁN: *Magyar–angol nagyszótár.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1998.
- TÓTFALUSI ISTVÁN: *Színes szinonimatár.* Háttér, Budapest, 1997.

Válogatott szakirodalmi munkák:

- BURGER, HARALD: *Idiomatik des Deutschen.* Niemeyer, Tübingen, 1973.
- BURGER, HARALD – BUHOFER, ANNELIES – SIALM, AMBROS: *Handbuch der Phraseologie.* Berlin/New York, 1982.
- CSEFKÓ GYULA: *Szállóigék, szólásmódok. Tanulmányok szóláskészletünk köréből.* Budapest, 1930.
- Duden. Redewendungen und sprichwörtliche Redensarten.* Wörterbuch der deutschen Idiomatik. Szerk. DROSDOWSKI, GÜNTHER – SCHOLZE-STUBENRECHT, WERNER. Dudenverlag, Mannheim/Leipzig/Wien/Zürich, 1992. (Der Duden in 12 Bänden. Bd. 11.)
- Duden. Zitate und Aussprüche.* Szerk. SCHOLZE-STUBENRECHT, WERNER. Dudenverlag, Mannheim/Leipzig/Wien/Zürich, 1998. (Der Duden in 12 Bänden. Bd. 12.)
- FLEISCHER, WOLFGANG: *Phraseologie der deutschen Gegenwartssprache.* Niemeyer, Tübingen, 1997.
- FORGÁCS TAMÁS: Frazeológiai egységek és valencia. In: Büky László – Maleczki Márta (szerk.): *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei III.* Szeged, 1998., 7–39.
- FORGÁCS TAMÁS: Grammatikalisierung und Lexikalisierung in phraseologischen Einheiten. In: *EUROPHRAS 2000.* – Beiträge der 9. Internationalen Konferenz der Europäischen Gesellschaft für Phraseologie in Aske (Schweden). Előkészületben.
- FORGÁCS TAMÁS: Zur Frage der Valenz ungarischer Phraseologismen. *Finnisch-ugrische Mitteilungen.* 21/22. köt. (1999), 49–71.
- FORGÁCS TAMÁS: Unikális komponensek frazeológiai egységekben. In: Büky László – Forgács Tamás (szerk.): *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei III.* Szeged, 2003. Előkészületben.

- FÖLDES CSABA: *Magyar–német–orosz beszédfordulatok. A három nyelv azonos jelentésű állandósult szókapcsolatai.* Budapest, 1987.
- FÖLDES CSABA: Die Bibel als Quelle phraseologischer Wendungen: dargestellt am Deutschen, Russischen und Ungarischen. In: *Proverbium. International Yearbook of Proverb Scholarship* 7 (1990). 57–75.
- FÖLDES CSABA (szerk.): *Deutsche Phraseologie in Sprachsystem und Sprachverwendung.* Edition Praesens, Wien, 1992.
- GRZYBEK, PETER: Probleme der Sprichwort-Lexikographie (Parömiographie): Definition, Klassifikation, Selektion. In: Meder, Gregor – Dörner, Andreas: *Worte, Wörter, Wörterbücher. Lexikographische Beiträge zum Essener Linguistischen Kolloquium.* Niemeyer, Tübingen, 1992., 195–223.
- GÜNTHER, HEIDE / PAPE, SABINE: Funktionsverbgefüge als Probleme der Beschreibung komplexer Verben in der Valenztheorie. In: Schumacher, Helmut: *Untersuchungen zur Verbvalenz. Eine Dokumentation über die Arbeit an einem deutschen Valenzlexikon.* Narr, Tübingen, 1976., 92–128.
- HADROVICS LÁSZLÓ: *Magyar frazeológia. Történeti áttekintés.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1995.
- HADROVICS LÁSZLÓ: *Magyar történeti jelentéstan.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992.
- HÄUSERMANN, JÜRIG: *Phraseologie.* Niemeyer, Tübingen, 1977.
- HESSKY REGINA: *Phraseologie. Linguistische Grundlagen und kontrastives Modell deutsch-ungarisch.* Niemeyer, Tübingen, 1987.
- HESSKY REGINA: Verbale Phraseologismen: valenzkonform oder nicht? In: Mrazovič, Pavica – Teubert, Wolfgang (szerk.): *Valenzen im Kontrast. Ulrich Engel zum 60. Geburtstag.* Heidelberg, 1988., 139–149.
- HESSKY REGINA – BÁRDOSI VILMOS: Frazeológiai egységek szótári leírásának kérdései. *Filológiai Közöny XXXVIII.* (1992) 103–113.
- JUHÁSZ JÓZSEF: A frazeológia mint nyelvészeti diszciplína. In: Rácz Endre – Szathmári István (szerk.) *Tanulmányok a mai magyar nyelv szókészlettana és jelentéstanára köréből.* Tankönyvkiadó, Budapest, 1980, 79–97.
- KANYÓ ZOLTÁN: *Sprichwörter – Analyse einer einfachen Form. Ein Beitrag zur generativen Poetik.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981.
- KÁROLY SÁNDOR: *Általános és magyar jelentéstan.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1970.
- KERTÉSZ MANÓ: *Szokásmondások. Nyelvünk művelődéstörténeti emlékei.* Budapest, 1922.
- KISS JENŐ: Állandó szókapcsolatok a rábaközi Mihályiban. *Nyelvtudományi Értekezések* 127. (1989). Budapest
- KOLDE, GOTTFRIED: Zur Valenz fester verbaler Syntagmen. In: Löffler, Heinrich – Pestalozzi, Karl – Stern, Martin (szerk.): *Standard und Dialekt. Studien zur gesprochenen und geschriebenen Gegenwartssprache. Festschrift für Heinz Rupp zum 60. Geburtstag.* Francke, Bern/München, 1979. 73–88.
- KOMLÓSY ANDRÁS: Régensek és vonzatok. In: Kiefer Ferenc (szerk.) *Strukturális magyar nyelvtan.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1992. 299–527.
- MIEDER, WOLFGANG – KINGSBURY, STEWART A. (szerk.): *A Dictionary of Wellerisms.* Oxford, 1994.
- O. NAGY GÁBOR: *A magyar frazeológiai kutatások története.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977.
- O. NAGY GÁBOR: Az ige a magyar frazeológiai egységekben. *Magyar Nyelvőr* XCII (1968), 204–209.

- O. NAGY GÁBOR: Mi a szólás? *Magyar Nyelvőr* L (1956), 110–126 és 396–408.
- O. NAGY GÁBOR: *Mi fán terem? Magyar szólásmondások eredete*. 3. bővített kiadás. Gondolat, Budapest, 1979.
- PACZOLAY GYULA: *Magyar-észt-német-angol-finn-latin közmondások és szólások. Csere-misz és zürjén függeléssel*. Veszprém, 1987.
- PACZOLAY GYULA: *European Proverbs in 55 Languages with Equivalentents in Arabic, Persian, Sanskrit, Chinese and Japanese*. Veszprém, 1997.
- PANKRATOVA, SVETLANA M.: Die Valenz somatischer Phraseologismen und ihre Bedeutung für den Fremdsprachenunterricht. *Deutsch als Fremdsprache* XX (1983). 277–282.
- PILZ, KLAUS DIETER: *Phraseologie. Redensartenforschung*. Metzler, Stuttgart, 1981.
- ROZGONYINÉ MOLNÁR EMMA: A szólások grammatikai tulajdonságai. *Magyar Nyelvőr* CV (1981), 339–47.
- RÖHRICH, LUTZ: *Das große Lexikon der sprichwörtlichen Redensarten. I–III*. Herder, Freiburg–Basel–Wien, 1992.
- SOMHEGYI GYULA: Monofrazémák a magyarban. I. Valódi monofrazémák. *Magyar Nyelvőr* CXII (1988), 357–368.
- SOMHEGYI GYULA: Monofrazémák a magyarban. II. Ál-monofrazémák. *Magyar Nyelvőr* CXVI (1992), 437–448.
- STERNKOPF, JOCHEN: Zentrum und Peripherie bei phraseologischen Einheiten. In: Grosse, Rudolf – Lerchner, Gotthard – Schröder, Marianne (szerk.): *Beiträge zur Phraseologie, Wortbildung und Lexikologie. Festschrift für Wolfgang Fleischer zum 70. Geburtstag*. Lang, Frankfurt a. M. /Berlin /New York /Paris /Wien, 1992.
- SZEMERKÉNYI ÁGNES: A parömiológia néhány kérdése. *Népi Kultúra – Népi Társadalom*, 9 Akadémiai Kiadó, Budapest, (1977) 27–35.
- SZEMERKÉNYI, ÁGNES: Közmondás és szólás (proverbium). In: Vargyas Lajos (főszerk.): *Magyar Néprajz V. Népköltészet*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1988.
- SZEMERKÉNYI ÁGNES: „Közmondás nem hazug szólás” (A proverbiumok használatának lehetőségei). Akadémiai Kiadó, Budapest, 1994.
- TOLNAI VILMOS: A szólásokról. *A Magyar Nyelvtudományi Társaság Közleményei*, 12. 1910.
- TORZOVA, M. V.: Zur Valenz der Phraseologismen. *Deutsch als Fremdsprache* XX (1983). 283–287.
- TÓTHNÉ LITOVKINA ANNA: Parömiológiai felmérés Magyarországon. Milyen formában és változatban élnek a legismertebb közmondások, és mi határozza meg az ismeretüket? *Magyar Nyelv* CII, (1996), 439–458.
- VOIGT VILMOS: A szólások változatainak szintjei. *Magyar Nyelvőr*, XCV (1971) 29–34.
- VOIGT VILMOS: Új jelenségek a szóláskutatásban. *Magyar Nyelv*, LXXXI (1975) 404–409.
- VOIGT VILMOS: A szólások általános elméletének kérdései. *Artes Populares*, 6 (1980) 240–254.
- VOIGT VILMOS: Mióta és miként modern a mai magyar parömiológia? *Szemiotikai Szöveg-tan* 9 (1996). 67–76.
- WOTJAK, BARBARA: *Verbale Phraseolexeme in System und Text*. Niemeyer, Tübingen, 1992.